

УДК 343.1

DOI 10.33244/2521-1196.16.2021.142-148

А. Б. Антонюк,

канд. юрид. наук, доцент,

Університет ДФС України

e-mail: anastasiaana0502@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-8916-3575

РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАСАД ПРАВА НА ЗАХИСТ ТА ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

У статті вказано, що, незважаючи на законодавче закріплення засади права на захист та презумпції невинуватості, у чинному законодавстві України відсутня чітка позиція щодо дії та застосування цих засад у регулюванні суспільних, зокрема й кримінальних процесуальних відносин щодо їх сутності, значення та дії і застосування під час досудового розслідування. Здійснення судочинства у кримінальних провадженнях, підвищення його ефективності за допомогою детальної регламентації засади права на захист та презумпції невинуватості надасть змогу позитивно вплинути на формування професійних якостей працівників правоохоронних органів, які покликані здійснювати кримінальне провадження.

Обґрунтовано, що засада презумпції невинуватості є одним з основоположних принципів кримінального процесу та основним елементом права на справедливий судовий розгляд. Вона слугує запорукою підвищеного рівня захисту від необґрунтованого обвинувачення і засудження. Вимоги презумпції невинуватості про безсумнівну доведеність обвинувачення націлюють правоохоронні органи на об'єктивне, неупереджене встановлення усіх обставин кримінального провадження, без чого є неможливим обґрунтоване і справедливе вирішення справи судом.

Звернено увагу, що ефективністю захисту у кримінальному провадженні є показник, що характеризує співвідношення бажаної, прогнозованої мети такої діяльності та фактичного результату, отриманого в процесі захисту.

Проаналізовано, що дія презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини під час судового провадження напряму залежить від правильного розуміння та застосування її суддями, що здійснюють правосуддя. У разі проведення судового розгляду суд має виходити з припущення про невинуватість обвинуваченого, що обґрунтоване презумпцією невинуватості особи, та здійснювати його лише стосовно особи, якій висунуте обвинувачення, в межах самого обвинувачення відповідно до обвинувального акта.

Доведено, що принцип презумпції невинуватості розповсюджується на всіх без винятку учасників: на слідчого, прокурора та особливо на суддю. Цей принцип є правилом їхньої поведінки, згідно з яким забороняється поводитися з обвинуваченим як із злочинцем до моменту, доки не набере чинності обвинувальний вирок суду, який є єдиним процесуальним документом, у якому вирішується питання про вину особи.

Звернено увагу на те, що необхідно розмежовувати два поняття: «презумпція невинуватості» та «принцип презумпції невинуватості», оскільки презумпція – це

припущення, а принцип – це об'єктивно властиві, беззаперечні загальні правила (вимоги), закріплені в законі й обов'язкові для всіх учасників суспільних відносин. На основі цього принцип презумпції невинуватості є нормативно закріпленою в законодавстві сукупністю імперативних приписів, які встановлені нормами кримінального процесуального законодавства та є обов'язковими для виконання всіма суб'єктами кримінально-процесуальних відносин. Хоча презумпція невинуватості і набула нормативного закріплення, проте вона є спростовним припущенням, спростування якого призводить до втрати нею значення імперативного припису.

Ключові слова: *засада, право на захист, презумпція невинуватості, кримінальне провадження, досудове розслідування, судовий розгляд.*

Метою статті є визначити особливості реалізації засади права на захист та презумпцію невинуватості у кримінальному провадженні.

Постановка проблеми. Обраний Україною євроінтеграційний шлях та завдання, які взяла на себе наша держава, вимагають вжиття заходів щодо уніфікації та стандартизації національного кримінального процесуального закону відповідно до європейських стандартів, створення умов для ефективного реалізації процесуальних прав усіх учасників цього виду провадження. Неодмінною віхою в обраному Україною шляху до становлення повноцінним членом Європейського співтовариства є приведення законодавства та практики його застосування у відповідність з положеннями Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод та протоколів до неї, ратифікованих Україною. Зі свого боку застосування ЄКПЛ є неможливим без врахування практики Європейського суду з прав людини, особливо щодо таких важливих питань, як забезпечення захисту особи, права якої піддаються обмеженням унаслідок здійснення щодо неї кримінального провадження.

Засади права на захист та презумпція невинуватості особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, є чи не основними засадами у здійсненні кримінального провадження не лише в Україні, а й в інших державах світу. При цьому це базові демократичні засади кримінального судочинства, які мають самостійне значення і виконують роль «захисного бар'єра» від незаконного засудження та передчасних суб'єктивних міркувань як учасників кримінального провадження, так і громадськості. Тому не випадково питання, що стосуються дії засади права на захист та презумпції невинуватості, є актуальними та привертають увагу як науковців, так і правознавців-практиків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Право особи на захист у кримінальному провадженні досліджували багато науковців, зокрема: А. А. Ахундова, О. Р. Балацька, О. А. Банчук, Т. Б. Вільчик, І. В. Гловюк, К. В. Горностаї, Д. А. Гудима, О. М. Дроздов, І. В. Дубівка, І. М. Зубач, О. В. Климович, С. О. Ковальчук, Р. О. Куйбіда, О. П. Кучинська, П. М. Маланчук, О. В. Малахова, Т. М. Мирошніченко, М. Г. Моторигіна, В. О. Попелюшко, Є. В. Смирнов, О. С. Старенький, Т. І. Фулей, О. Г. Шнягін, Б. І. Яворський, О. Г. Яновська та ін. Дослідження питань, пов'язаних з проблемами реалізації презумпції невинуватості у кримінальному процесі, проводили українські вчені: М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, А. М. Бойко, Т. В. Варфоломєєва, В. І. Галаган, В. В. Лисенко, В. Т. Маляренко, І. Є. Марочкін, В. О. Попелюшко, П. В. Пушкар, П. М. Рабінович, Н. В. Сибільова, В. В. Топчій, В. І. Фаринник та інші.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 3 ст. 22 КПК України під час кримінального провадження функції державного обвинувачення, захисту та судового розгляду не можуть покладатися на один і той самий орган чи службу особу. Отже, процесуальний закон чітко визначає три кримінальні процесуальні функції та встановлює заборону щодо їх одночасного здійснення одним суб'єктом у кримінальному провадженні.

Розподіл основних кримінальних процесуальних функцій (кримінального переслідування, захисту та вирішення справи) є однією з основних ознак змагального процесу та змістом засади змагальності. Відповідно до засади змагальності захист як процесуальна функція протистоїть кримінальному переслідуванню особи в тій чи іншій формі. Тобто в цьому значенні захист визначається як напрям діяльності відповідних учасників кримінального провадження (стороні захисту) щодо вжиття передбачених законом заходів з метою реалізації процесуальних інтересів особи, що піддається кримінальному переслідуванню. Зазначений інтерес може полягати як у спростуванні обвинувачення, так і в досягненні іншої процесуальної мети, зокрема в доведенні обставин, що пом'якшують вину, недопущенні застосування або в застосуванні більш м'яких запобіжних заходів тощо.

Вказане дозволяє розмежувати поняття «захист» і «функція захисту», що, як правильно зазначив О. Г. Шнягін, дозволить уникнути спорів щодо здійснення останньої іншими учасниками кримінального процесу (потерпілим, представником, прокурором тощо) [2].

Категорію «захист» необхідно розглядати як мету всієї кримінальної процесуальної діяльності, яка, згідно зі ст. 2 КПК України, полягає у захисті особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, захисті прав, свобод та законних інтересів усіх учасників кримінального провадження.

На жаль, КПК України ніяк не визначає поняття захисту, що, правда, визначає коло суб'єктів, щодо яких здійснюється захист захисником (ч. 1 ст. 45 КПК України), та суб'єктів зі сторони захисту (п. 19 ст. 3). Проте кримінально-процесуальне законодавство багатьох зарубіжних країн містить визначення цього поняття у його вузькому значенні як певний вид процесуальної діяльності, що має певне спрямування та здійснюється певним колом суб'єктів. Так, Модельний КПК для держав-учасниць СНД передбачає, що захист – процесуальна діяльність, яка здійснюється стороною захисту з метою спростування або пом'якшення обвинувачення, огороження прав та інтересів осіб, яким приписано вчинення забороненого кримінальним законом діяння, а також реабілітації осіб, які неправомірно зазнали кримінального переслідування (п. 33 ст. 10) [2].

Розглядаючи співвідношення поняття захисту із суміжними поняттями, неможливо оминати питання співвідношення понять «захист» і «правова допомога». Звертає на себе увагу, що Конституція України, а також ст. 10 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» використовують термін «професійна правнича допомога», тоді як КПК України, закони України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та «Про безоплатну правову допомогу» передбачають надання «правової допомоги». При цьому єдина думка щодо розмежування цих понять відсутня.

Незважаючи на те, що усі зазначені поняття належать до одного синонімічного ряду, певні відмінності між ними все ж таки існують. Так, упродовж останніх років терміна «правничий» почав активно вживатися у суспільному житті замість терміна «юридичний». Тобто дослівно це – юридична допомога, що надається людьми певної професії чи

професіоналами [7]. Отже, термінологічно поняття «юридична допомога» та «правничка допомога» цілком слушно розглядаються як більш близькі, такі, що вказують на те, що допомога надається юристом, правником. Так, відповідно до довідкової літератури термін «юридичний» (від лат. *juridicus* – судовий) тлумачиться як: пов'язаний із правовими нормами, правовим законодавством і практичним їх застосуванням; відповідний до законів, права, вимог законодавства; такий, що має офіційне право на будь-що; який стосується діяльності юриста, юристів [5]. У цій же літературі термін «правничий» означає те саме, що юридичний, який стосується права [5].

Закріплення презумпції невинуватості в законодавстві України дало можливість визначити елементи правового процесуального становища особи. Адже доки не буде виконано всіх вимог, визначених законом для спростування презумпції невинуватості, офіційно особу вважають невинуватою. Зазначена так звана «формула презумпції невинуватості» діє навіть у тих випадках, коли особу було затримано на місці вчинення злочину, злочин було вчинено при свідках або ж особа добровільно зізналася у вчиненні злочину.

Визначення поняття та змісту презумпції невинуватості на міжнародному рівні закріплено в рішенні у справі Мінеллі проти Швейцарії [3]. У цій справі заявник скаржився на порушення презумпції невинуватості за п. 2 статті 6 Конвенції у зв'язку з тим, що національним судом заявнику було призначено сплатити судові витрати та компенсацію, незважаючи на те, що кримінальне переслідування щодо нього було припинено зі спливом строку давності. Суд ухвалив, що без доведення попередньої вини обвинуваченого в порядку, встановленому законом, і без надання обвинуваченому можливості скористатися правом на захист судового рішення відносно нього породжує відчуття того, що обвинувачений є справді винним.

Аналіз сучасних наукових досліджень виявив дещо інший підхід до змісту цієї засади. В О. А. Бунтовської визначено, що, відповідно до ст. 17 КПК України «Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини» Кримінального процесуального кодексу України, зміст принципу презумпції невинуватості полягає в забезпеченні швидкого розслідування та судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [9].

Відповідно до такого підходу автор ототожнює зміст презумпції невинуватості з частиною завдання кримінального провадження, що закріплене ст. 2 КПК України. Вважаємо, що такий підхід не зовсім правильний, адже це дві різних категорії. Основне призначення процесуальних презумпцій, зокрема презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини, полягає в тому, що вони виступають своєрідним інструментом гарантування і дотримання основних прав людини і громадянина у процесі розгляду кримінальних проваджень судом і винесення справедливого та законного судового рішення.

Презумпція невинуватості відображає також право особи, яка формально обвинувачена у вчиненні кримінального правопорушення, на незалежний та безсторонній суд, оскільки принцип презумпції невинуватості є одним з елементів справедливого судового розгляду, що закріплено Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод.

Т. І. Фулей зазначає, що презумпція невинуватості є одним з елементів справедливого судового розгляду справи. Її сутність полягає у забороні формування передчасної позиції суду, яка б відображала думку про те, що особа, обвинувачена у вчиненні злочину, є винуватою ще до того, коли її вина буде доведена відповідно до закону. Захисна функція реалізується через покладання тягаря доведення на сторону обвинувачення, тобто дістає вияв у звільненні особи від обов'язку, водночас у наданні їй права брати участь у доказуванні, зокрема і своєї невинуватості [9].

Крім того, особливістю цієї засади є її тісний взаємозв'язок з усіма засадами кримінального провадження. Адже застосовується як на стадії досудового розслідування кримінального провадження, так і на стадії судового розгляду. Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини є правовою категорією, яка також тісно пов'язана з природними правами людини, гарантованими Конституцією України: право на життя, на повагу гідності, честі, ділової репутації. А також з правами, що закріплені міжнародними документами: право бути негайно і детально проінформованим зрозумілою мовою про характер і причини висунутого обвинувачення та право мати час і можливість, необхідні для підготовки захисту.

Варто наголосити, що презумпція невинуватості слугує запорукою гарантій у кожному кримінальному провадженні. Її сутність полягає в тому, що будь-яке висунуте проти особи обвинувачення повинно бути обґрунтоване і надійно доведене. Лише в результаті судового розгляду з його гласністю, змагальністю, безпосередністю дослідження доказів та іншими гарантіями особа може бути визнана винуватою у вчиненні кримінального правопорушення. Як зазначає А. А. Тігаренко, в презумпції невинуватості виражена ідея про судовий контроль за правильністю висновків органів досудового розслідування і прокуратури з питань про винуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення [4].

Варто зауважити, що презумпція невинуватості являє собою не особисту думку певної особи, що здійснює розслідування кримінального провадження, а надає об'єктивну правову оцінку становища обвинуваченого. Вона передбачає взаємозв'язок двох фактів, наявність одного з яких призводить до необхідності визнання іншого: набрання чинності обвинувальним вироком суду зумовлює визнання особи винуватою і, навпаки, відсутність обвинувального вироку суду, що набрав чинності, розглядається як обставина, що не дозволяє вважати обвинуваченого винуватим у вчиненні кримінального правопорушення.

Висновки. Отже, незважаючи на законодавче закріплення засади права на захист та презумпції невинуватості у чинному законодавстві України, відсутня чітка позиція щодо дії та застосування даних засад у регулюванні суспільних, зокрема й кримінальних процесуальних, відносин, зокрема щодо їх сутності, значення та дії і застосування під час досудового розслідування, адже здійснення судочинства у кримінальних провадженнях, підвищення його ефективності за допомогою детальної регламентації засади права на захист та презумпції невинуватості надасть змогу позитивно вплинути на формування професійних якостей працівників правоохоронних органів, які покликані здійснювати кримінальне провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Офіційний вісник України*. 2012. № 37. С. 11. Ст. 1370.

2. Шнягін О. Г. Реалізація функції захисту в кримінальному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12. 00. 09 / Академія управління Міністерства внутрішніх справ. Київ, 2010. 215 с.

3. Модельный уголовно-процессуальный кодекс для государств – участников СНГ: рекомендательный законодательный акт, принят на седьмом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств 17 февраля 1996 года. Приложение к «Информационному бюллетеню». 1996. № 10. 374 с.

4. Дубівка І. В. Діяльність адвоката в стадії досудового розслідування: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12. 00. 09 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2017. 233 с.

5. Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів / [за заг. ред. В. В. Дубічинського]. Харків: ВД «ШКОЛА», 2006. 1008 с.

6. Минелли против Швейцарии: решение ЕСПЧ от 25. 03. 1983. Жалоба № 8660/79. URL: <http://european-court.m/resheniya-evropejskogo-suda-na-msskom-yazyke/mmelH-protiv-shvejcarH-minelH-v-switzerland-postanovleme-evropejskogo-suda/>

7. Бунтовська О. А. Діяльність міліції України у процесі забезпечення реалізації конституційного принципу презумпції невинуватості. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 326–333.

8. Фулей Т. І. Презумпція невинуватості: концептуальні підходи. *Слово Національної школи суддів України*. 2012. № 1. С. 39–53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cln_2012_1_7

REFERENCES

1. Kryminal'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrayiny: Zakon vid 13. 04. 2012 № 4651-VI // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrayiny». *VR Ukrayiny*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-175>

2. Shnyahin O. H. Realizatsiya funktsiyi zakhystu v kryminal'nomu protsesi Ukrayiny: dys. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12. 00. 09 / Akademiya upravlinnya Ministerstva vnutrishnikh sprav. Ukrayiny Kyiv, 2010. 215 s.

3. Model'nyy kryminal'no-protsesual'nyy kodeks dlya derzhav-uchasnyts' SND: Rekomendatsiyyny zakonodavchyy akt, pryynyatyy na s'omomu plenarnomu zasidanni Mizhparlament-s'koyi Asambleyi derzhav-uchasnyts' Spivdruzhnosti Nezaleznykh Derzhav 17 lyutoho 1996 roku. Dodatok do «Informatsiynoho byuletanya». 1996. № 10. 374 s.

4. Dubivka I. V. Diyal'nist' advokata u stadiyi dosudovoho rozsliduvannya: dys. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12. 00. 09 / natsional'na akademiya vnutrishnikh sprav. Kyiv, 2017. 233 s.

5. Suchasnyy tлумachnyy slovnyk ukraiyins'koyi movy: 65 000 sliv / za zah. red. V. V. Dubichyns'koho]. Kharkiv: VD “SHKOLA”, 2006. 1008

6. Minelli proty Shveysariyi: rishennya YESPL vid 25. 03. 1983. Skarha № 8660/79 URL:<http://european-court.m/resheniya-evropejskogo-suda-na-msskom-yazyke/mmelH-protiv-shvejcarH-minelH-v-switzerland-postanovleme-evropejskogo-suda/>

7. Buntovs'ka O. O. Diyal'nist' militsiyi Ukrayiny v protsesi zabezpechennya realizatsiyi konstytutsiynoho pryntsypu prezumptsiyi nevinuvatosti. *Naukovyy visnyk Natsional'noyi akademiyi vnutrishnikh sprav*. 2013. № 2. S. 326–333.

8. Fuli T. I. Prezumptsiya nevinuvatosti: kontseptual'ni pidkhody. *Slovo Natsional'noyi shkoly suddiv Ukrayiny*. 2012. № 1. S. 39–53 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cln_2012_1_7.

A. B. Antoniuk. Implementation of the Principle of the Right to Defense and the Presumption of Innocence in Criminal Proceedings

The article indicates that, despite the legislative consolidation of the principle of the right to defense and the presumption of innocence in the current legislation of Ukraine, there is no clear position regarding the operation and application of these principles in the regulation of public, including criminal procedural relations, in particular; their essence, meaning and actions and application during the pre-trial investigation. Carrying out legal proceedings in criminal proceedings, increasing its efficiency through detailed regulation of the principle of the right to defense and the presumption of innocence, will positively influence the formation of the professional qualities of law enforcement officials called upon to carry out criminal proceedings.

It is substantiated that the principle of the presumption of innocence is one of the fundamental principles of criminal procedure and the main element of the right to a fair trial. It serves as a guarantee of an increased level of protection against unfounded accusations and convictions. Requirements of the presumption of innocence about the undoubted proof of the accusation direct the law enforcement agencies to an objective, impartial establishment of all the circumstances of criminal proceedings, without which a reasoned and fair decision of the case by the court is impossible.

Please note that the effectiveness of the defense in criminal proceedings is an indicator characterizing the ratio of the desired, predictable goal of such activity and the actual result obtained in the defense process.

It is analyzed that the effect of the presumption of innocence and the provision of proof of guilt during the trial directly depends on the correct understanding and application of it by the judges administering justice. When conducting a trial, the court must proceed from the assumption of the innocence of the accused, which is justified by the presumption of innocence of the person and carry it out only in relation to the person who has been charged, within the limits of the charge itself in accordance with the indictment.

It has been proven that the principle of the presumption of innocence applies to all participants without exception: the investigator, the prosecutor, and especially the judge. This principle is the rule of their behavior, according to which it is forbidden to treat the accused as a criminal until the moment when the judgment of conviction of the court comes into legal force, which is the only procedural document in which the question of the guilt of an individual is resolved.

Attention is drawn to the fact that it is necessary to distinguish between two concepts - "the presumption of innocence" and "the principle of the presumption of innocence", since the presumption is an assumption, and the principle is objectively inherent, unquestioning general rules (requirements) enshrined in the law and duties. public relations lingual for all participants

On the basis of this, the principle of the presumption of innocence is a set of mandatory prescriptions that are normatively enshrined in legislation, which are established by the norms of criminal procedural legislation and are mandatory for all subjects of criminal procedural relations. Although the presumption of innocence has acquired a normative consolidation, however, it is a rebuttal assumption, the refutation of which leads to the loss of the meaning of a peremptory prescription.

Keywords: *basis, right to defense, presumption of innocence, criminal proceedings, pre-trial investigation, trial.*

Стаття надійшла до редколегії 28 липня 2021 року